

JAN AMOS KOMENSKY ÉS GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ
BÉKETERVEINEK ÉRINTKEZÉSI PONTJAI A TÖRÖK, A POGÁNY
ÉS A BÉKE KÉRDÉSÉNEK TEKINTETÉBEN

Az NDK történészei a feudalizmus korának békével kapcsolatos elképzelései kutatásában, ideértve a kapitalizmusba való átmenet időszakát is, még empirikus szempontból is csak a munka kezdeténél tartanak, most jutnak el óvatosan a problémák feltárásához. A szomszédos tudományágak, mint a romanisztika, irodalomtörténet, filozófiatörténet, pedagógiatörténet és jogtörténet egyes részterületek vizsgálatánál érezhetően egy lépéssel előbbre vannak. Ilyen kiindulási helyzeteiben fogtam vizsgálódásaimhoz, melyekben azt a – német Birodalomban a 17. század második felében keletkezett – két forrásművet vetem össze, amelyek rászólgálnak a béketerv megjelölésre; az 1670-ben Amszterdamban elhunyt nagy pedagógus és a cseh-morva testvérgyülekezetek püspöke, Jan Amos Komensky „Általános értekezés az emberi dolgok megjavításáról” írt befejezetlen időskori művét és a fiatal tudós, Gottfried Wilhelm Leibniz elmélkedését a Birodalom biztonságáról, mely 1670-ben íródott és szoros összefüggésben van az 1671/72-es ún. „Egyiptomi tervvel”.

A két béketerv koncepciójában felettebb eltérő, mondhatni ellentétes. A nemzetközi jogász Hermann Klenner nagy előrelépésnek tartotta a patrisztika és a skolasztika nemzetközi jogi koncepciójának meghaladását, ami a „béke feltételét végző soron az összes érintettek keresztény voltához kapcsolta”.¹ Az ebből eredő intervenció elv nem alapozta meg az „egyenjogú népek békés kapcsolatát”.² Mindkét béketerv végül is egyaránt a keresztény földkerekség távlatából indul ki. Hol ragadhatók hát meg a különbségek éppen a Klenner által felvetett probléma tekintetében? A „Melankólia párbeszéde az Értelemmel” című művében Komensky még kételkedik mindenféle lehetőségben, hogy a háborúkat kiirtsák a világból. Az Értelem a Melankóliának – aki az ellenreformáció által érintett cseh haza sorsát panaszolja – hoszszú, elrettentő leckét ad a háborúknak az emberiség történetében betöltött szerepéről. „Hidd el nekem, a világgal kezdődtek és a világgal is fognak befejeződni”³, mondja és azt tanácsolja, hogy ismerje el a világ örök körforgását, és az éhezéshez és a pestishez hasonlóan fogadja el a háborút mint Isten büntetését az emberiség megtisztítása érdekében. – A háborúval szembeni mély

ellenérzések azonban nem engedték, hogy megbéküljön e szemlélettel. A zárandok „A világ útvesztője”ben – megrémülve a zsoldosok rombolásvágyától, a fegyverek kegyetlenségétől és a csata poklától – szembefordul kísérőjének a mézárálás állítólagos szükségességéről vallott tanításával. Ez utóbbi érvelése tipikus és gyakori a korban; „Ki mérhetné össze a királyokat és birodalmakat, hiszen felettük nem áll bíró. Ezért egymás közti békétlenségüket maguknak kell fegyverek segítségével elintézni.”⁴ Igaz, hogy éppen ebben az érvelésben fejeződik ki a népek szabadságának és egyenlőségének természetjogi elképzelése, ami szerint felettük csak Isten és kard létezik, amelyek jogosultak ellenszegülni mindenféle beavatkozási elvnek és mindenféle erőszakos kísérletnek, hogy bevonják őket egy egyetemes birodalomba. Így, kiszakítva a természetjog egész összefüggéséből, ezzel az érveléssel vissza lehetett élni a háborúk igazolására; és ezt meg is tették, hiszen a feudalizmusból a kapitalizmusba vivő átmeneti kor bőségesen kínálta a különböző konfliktuslehetőségeket. Jogos és teljesen a Samuel Puffendorf „Nyolc könyv a természet- és nemzetközi jogról” (1672) és „Az ember és polgár kötelességéről” (1673) című írásai révén meghonosodott természetjogi tanítás szellemének megfelelő volt a zárandok felkiáltása; „Micsoda barbárság, micsoda bestialitás! Nem létezne semmiféle más eszköz? Csak vadállatok tisztazzák ily módon egymással dolgukat, de nem emberek.”⁵ A zsoldosok itt a császári hadsereg vörös ruháját viselték. Az üldözött testvér-gyülekezetek lelkésze számára nem annyira a törökök, mint inkább a Habsburgok testesítették meg a barbárságot és bestialitást.

Mégcsak nem is az üldözöttek szemszögéből bélyegezte meg Veit Ludwig von Seckendorf 1685-ben megjelent a „Keresztény állam” című művében a keresztény katonák túlkapásait, és emelte ki ezzel szemben a törökök háborús fegyelmét. Az „ősi ellenség” fogalma, melyet rendszerint velük kapcsolatban használtak, itt egészen más értelemben merül fel. Az ország lakói és a katonák közötti „halálos ellenségeskedésről” van itt szó, „pedig azok is nagyrészt a lakosságból vétetnek”.⁶ A keresztény szoldateszka háborús kegyetlenkedéseit a pogányokénál is rosszabbnak tartja. Ezt arra vezeti vissza, hogy a háború már nem „szükséges rossz eszköz a jogtalan erőszak ellen”, hanem „mesterség, amiből meg lehet gazdagodni”.⁷ Ez vezetett oda, hogy az „ádáz ellenfél, a török”⁸ mind beljebb nyomult. Számára a béke megtartása a „hatalom legfőbb feladata, nem pedig a háború.”⁹ Ezért száll síkra az alattvalók védelmi hadseregének gondolata mellett. A török elleni háború, melyet a Birodalom látens védelmi háborújának tekintett, az „alattvalók iskolájává”¹⁰ válhatna, akik így katonai tapasztalatokat gyűjtenének, és ezáltal ugyanolyan használ-

hatóvá válnának, mint a „zsoldos katonaság”, mely sajnos a „Jakovság körében rossz hírbe jutott és szitok tárgyává lett.”¹¹

Seckendorff így a béke megtartásának lényeges eszközét látta egy, főleg védelemre berendezkedett hadseregben, melynek a török határon kellett beválnia.

Komensky messze meghaladta Seckendorffnak kizárólag a Birodalomra korlátozó nézetét. Ő tartós, az egész világra kiterjedő békeállapot megteremtésének útjait kereste. Amikor 1650 és 1654 között a református Rákócziak fejedelmi házána meghívására Erdélyben tartózkodott, „Nathan titkos beszélgetése Dáviddal” című munkájában kifejezésre juttatta reményét, hogy Rákóczi Zsigmond házassága Pfalzi Frigyes leányával elősegíti a kálvinista fejedelmek párbeszédét a világ reformjáról. A Dáviddal összehasonlított Zsigmondot itt távolról sem pacifistaként, prófétai hangnemben bátorítja, hogy szabadítsa meg népét mind az „antikrisztis igájától (az ellenreformációtól H. L.), mind a török hatalomtól.”¹² Fokozatosan eljuttatja a herceget a világreform gondolatáig. Hisz már a „Melankólia párbeszéde az Értelemmel” című munkájában azt írja: „Mindenütt a világon, ahol hús-vér emberek élnek, ott a haza.”¹³ Jó lett volna, ha befejezetlen és kiadatlan művét; „Általános értekezés az emberi dolgok megjavításáról”, mely a „Föld népeinek szenteltetett”, lefordítják a fontosabb világnyelvekre és mindenütt elterjesztik,¹⁴ és Zsigmond-Dávidot támogatni tudja nagy feladatának megoldásában. E művében Komensky áttekintheti az eddigi a „béke és az emberiség egyetértésének megőrzésére tett kísérleteket”.¹⁵ Bár végeredményben azt kell megállapítania, hogy „nem találták meg azt, ami mindenkit kielégít, jóllehet válás, politika, irodalom és tudomány ezerféle módon kutatta,”¹⁶ nem adja fel a reményt, hanem új javaslatot terjeszt elő. Minden államnak alá kellene vetnie magát egy általa sokoldalúan kidolgozott reformnak, és legjobb tudásaikat, egyházi méltóságukat, államférfiaikat világtestületekbe (Világosság Kollégiuma, Világ Konsistorium, Békebíróóság) elküldeni. Különösen a Békebíróóságnak kell arról gondoskodnia, hogy „sehol nép ne támadjon a másikra, sehol senki ne merjen fellépni, aki a harcot vagy a fegyverek előállítását tanítja, és hogy ne legyen többé kard és dárda, melyekből ne kovácsolnának ekevasat és sarlót.”¹⁷ Az új egyetemes politika, mely ezáltal megvalósulna, a teljes egyenlőség és egyenjogúság alapjain állna. Ez így hangozna:

Amit akarsz magadnak azt tedd
nem akarsz ne tedd azt másnak.¹⁸

Ha Komensky nagy műve nekünk sok szempontból idegennek és ellentmondásosnak tűnik is, jellemző részeiből véleményem szerint az tűnik ki, hogy a keresztény világbéke-elképzelés nála nem enged teret a beavatkozási elvnek. A valódi kereszténység a mélységesen vallásos Komensky számára a humanitás elengedhetetlen hordozója. Pogánygyűlölet, kereszties ideológia távol álltak tőle. Európa-központúsága az európaiaknak a világbékéért való különleges felelősségéből táplálkozik. A kontinenseket egy egyszerű kép segítségével a világ és a vész tengerének hajóihoz hasonlítja. Mi jobbat tehetnénk mi, európaiak, – írja –, „mint hogy in tünk barátainknak a másik hajókra”¹⁹, hogy jöjjenek és együtt vigyük a tele hálót a kikötőbe.

Anélkül, hogy a „török igát” lebecsülne, a törökökhöz is e szellemben közelít. A Bibliát le kellene fordítani török nyelvre és elküldeni a szultánnak tanácsadó műként. „Nem előírások formájában, hanem ajánlásokként közvetítjük nekik az újat . . . vagy mint ajándékot. Mert az emberek nagyon kötődnek szabadságukhoz és nem viselik el a parancsokat. Inkább megteszik a legrosszabb dolgokat saját szabad választásuk szerint, mint a jobbkat idegen választás szerint, melyeket akarattuk ellenére rájuk kényszerítenek . . .”²⁰ – írja általánosságban a világreform elterjesztésével kapcsolatban. A törököknek „ellenséges megtorlás helyett az igazi emberséget kell közvetíteni, azaz hazát adni a szabadságnak (ha ez elérhető lenne)”, ajánlja Komensky Zsigmond-Dávidnak a „Titkos beszélgetés”-ben.²¹ De milyen messze is voltak a keresztény seregek, ahogy azt a Buda megvételéről szóló híradások tanúsítják, Komensky humanista szellemétől! Maga is jól érezte, békeelképzelése mennyire túlmutat saját korán: „Ha egyszer elérjük, hogy végre az egész világ azt kívánja és elhatározza, hogy egyetértésben éljen, az hős cselekedet”²² lesz. Reméljük, hogy ez a nekünk, most élőknek szóló hagyatéék 1992-re, amikor az emberség Komensky születésének 400. évfordulóját ünnepli, beteljesedéséhez jóval közelebb kerül majd.

Égészen más jellegűek a békéről való elképzelések azokban az elmélkedésekben, melyeket Leibniz 1670 és 1672 között fogalmazott meg Mainzban, Johann Philipp von Schönborn választófejedelem és birodalmi kancellár udvarában. Ő azok közé az új típusú tudósok közé tartozott, akik, amint azt az irodalomtörténész Werner Lenk egy érdekes tanulmányában kidolgozta, a természettudományi kutatás előrehaladása és filozófiai megvalósítása alapján azt a reményt táplálták, hogy a társadalom élete, amit „mindenki mindenki ellen való háborújaként” értelmeznek, tudományosan leképezhető és harmonikusá tehető. Mint a „kormányrúd mellett állók partnere és segítője” egy, a tudás és a józan ész által irányított kormányzási gyakorlatot kísérelnek meg

kialakítani, minden eszközzel – legyen az jó vagy rossz – arra törekedve, hogy politikai céljait megvalósítsák. Leibniz fő célja az volt, hogy a harmincéves háborútól még borzasztóan megviselt Birodalmat újabb, elsősorban a francia abszolútizmus felől közvetlenül fenyegető pusztításoktól megóvja. „Világos”, írta 1671-ben Johann Friedrich hannoveri herceghez, „hogy ilyen nagyméretű francia hadfeleszerelésnek végül is bevetésre kell kerülnie, és hogyha Európában kerülnek bevetésre, egy hosszan tartó, általános háború és sok százezer ember nyomorúságos romlása várható.”²⁴ Leibniz azt remélte, hogy a franciáknak a közeli Hollandia ellen irányuló támadását átháríthatja az „ösellenségre”, a Közel-Kelet irányában. Ezen felül olyan alap elképzeléseket dolgozott ki, melyekkel a Birodalom 1670-ben körvonalazott belpolitikai megszilárdítását egy európai békerendszerrel biztosíthatná. Az európai államok egymással ellentétes érdekeit hosszú távon következetesen kifelé, más kontinensek irányába kellene terelni, hogy azok többé ne Európában ütközzenek össze. Ezen elképzelés a gyarmati terjeszkedés objektív folyamatából indult ki, mely már javában folyt, és ennyiben realisabb alapon nyugodott, mint Komensky világbéke terve. A pogány leküzdése és az 1663/64-es török háború miatt újra feléledő kereszties gondolat képezte Leibniznél az európai békerendszer megteremtésének fő eszközét, a világ többi részének rovására. Míg Angliának és Dániának az elmélekedések szerint az észak-amerikai biztonságra, Spanyolorzágnak Dél-Amerikára és Hollandiának Indiára kellene koncentrálnia, addig a császár, Svédország, Lengyelország és Oroszország egymással együttműködve a törökök és a tatárok ellen indulhatna, Franciaország pedig, a középkori keresztesháborúkban betöltött vezető szerepének megfelelően, az Oszmán Birodalom afrikai része ellen támadna és Egyiptomot hódítaná meg. A XIV. Lajos számára meghatározott ún. „Egyiptomi Terv”, mely az Oszmán Birodalom bel- és külpolitikai helyzetének elemzésén alapult, nem valósult meg, bár ez a Bourbonoknak tengeri hatalmat, keleti kereskedelmet, a török birodalom megdöntését, a keresztény ügyekben vezetést és keleti császári címet ígért, s mindezt ily módon sokkal biztosabban elérhetőnek tartotta, mint a közvetlen támadás általi győzelmet a holland kereskedelmi vetélytárs fölött.²⁵

A francia abszolútizmus továbbra is európai hegemóniájának és tengeren túli gyarmatbirodalmának kiépítésére összpontosította erőit. Az európai háborúk időben és térben még inkább kiszélesedtek és összekapcsolódtak a tengeri uralomért és a gyarmatokért folyó küzdelmekkel. Nem valósult meg a Birodalom biztonságáról írt elmélekedésben taglalt „boldog keresztényi állapot”, mely abban állna, „hogy az emberek csak a farkasokkal és vadállatokkal

háborúskodnának, s ugyanide sorolhatók a jelenleg még civilizálatlan barbárok és hitetlenek is.”²⁶ Míg Komensky a többi földrész lakóit barátokként jelölte meg, itt farkasokkal és vadállatokkal hasonlították össze őket. Mivel Leibniz XIV. Lajost jó érvekkel vissza kívánta tartani attól, hogy megpróbáljon Európában egy egyetemes monarchiát létrehozni, a keresztény óhaza vonatkozásában elveti a beavatkozási elvet, kárpótlásul viszont Európa részéről alkalmazhatónak tartja a Föld összes többi tájékán.

A békegondolatok történetére vetett egyetlen pillantás²⁷ világossá teszi, hogy mindkét tervezet különböző hagyományok eredménye. Az egyetemes monarchiát, mint a békéhez vezető utat, mindketten elvetik, de hiszen azt már Rotterdami Erasmus is megtette. Ő a törökökkel szemben hasonló magatartást tanúsított, mint később Komensky. Látta a veszélyt, helyeselte a védelmi háborút, de alapvetően a jobb belátásra bírás, a jótettek és a példa általi békés meggyőzésnek adott elsőbbséget, ahogyan azt a kereszties gondolat korabeli előharcosainak több ízben is értésére adta. A francia Emeric Crucé szintén be akarta vonni a törököt is világméretű békeközösségébe. A gyarmatok vonatkozásában viszont azt a nézetet osztotta, hogy a vad, józan ész nélkül cselekvő népek a vadállatok szintjén állnak, és mint a gonosztevőket lehet őket leküzdeni. Sully hercegének európai béketerve egy keresztény-európai államszövetség megalakítását célozta, mely egyesült erővel támadna az Oszmán Birodalom ellen. Az európai politikában a belső válságtól megrendített kolosszus, az Oszmán Birodalom felosztásának gondolata szóbeszéd tárgya volt a 17. század első felében.

Ahogy a kiadók hangsúlyozzák, Leibniz elmélikedése a Birodalom biztonságáról Leibniz fogalmazása ugyan, de szellemi atyja Christian von Boyneburg volt,²⁸ aki már 1663-ban Johann Philipp von Schönborn választófejedelem képviselőjeként a régensburgi birodalmi gyűlésben szembe találta magát a császár törökellenes segélyének kérdésével. A mainzi birodalmi kancellár katolikus udvara számára bizonyosan kézenfekvő volt, hogy a török elleni hagyományos kereszteshadjárat elképzeléséhez az egész világ pogányai alacsonyabbrendűségének elképzelését társítsa. A francia külügyminiszter, Pomponne az „Egyiptomi Terv”-et azzal az ironikus megjegyzéssel utasította el, hogy Szent Lajos kora óta a szent háború kiment a divatból.²⁹ A romanista Wemer Bahner megítélése szerint Pierre Bayle (1647–1706) alapjaiban kérdőjelezte meg a vallási háborúk indítékát, ezen belül a keresztény-összeurópai török ellenes keresztesháború elgondolását.³⁰ Nála, a holland emigrációban élő hugenottánál ide torkollik az az erősebben a humanista elvek felé orientálódó hagyomány, melyhez Komensky is sorolható. Ezt olyan osztálycsoportok

képviselték, melyek a feudális társadalomtól és annak ideológiájától eltávolodtak. A pietista Johann Gottfried Arnold, szintén a korai felvilágosodásban gyökerező, „Pártatlan egyház- és eretnekségtörténet”-ében a 17. század végén (1669) ugyanezt a kettősséget vázolta fel.

Jegyzetek

1. *H. Klenner*: Macht und Ohnmacht von Rechtsphilosophie und Völkerrecht im Angesicht des Krieges. In: Philosophie im Friedenskampf, hrsg. v. *W. Eichhorn* I/H. Schulze, Berlin, 1983, 55.
2. Uo.
3. *J. A. Komensky*: Das Labyrinth der Welt und andere Schriften. Aus dem Tschechischen und Lateinischen. Hrsg. von I. Seehase, 2. erweiterte u. veränderte Aufl., Leipzig 1984, 171.
4. Uo.: 108.
5. Uo.
6. *V. L. v. Seckendorff*: Christen-Staat. Leipzig u. Königsberg 1743, 209.
7. Uo.: 270.
8. Uo.
9. Uo.: 263.
10. Uo.: 313.
11. Uo.: 299.
12. *Komensky*: Das Labyrinth, 199.
13. Uo.: 152.
14. Uo.: 205.
15. *J. A. Komensky*: Allgemeine Beratung über die Verbesserung der menschlichen Dinge. Ausgewählt, eingeleitet und übersetzt von *F. Hoffmann*. Berlin, 1970, 87.
16. Uo.: 89.
17. Uo.: 367.
18. Uo.: 356.
19. Uo.: 62.
20. Uo.: 407.
21. *J. A. Komensky*: Das Labyrinth, 203.
22. Uo.
23. *W. Lenk*: Absolutismus, Staatspolitisches Denken, politisches Drama. Die Trauerspiele des Andreas Gryphins. In: Studien zur deutschen Literatur im 17. Jahrhundert, Berlin und Weimar. 1984, 252–352, 281–297.
24. *G. W. Leibniz*: Philosophischer Briefwechsel. Hrsg. v. der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1. Bd. 1669–1685. Berlin, 1972 (Leibniz, Sämtl. Schriften und Briefe. 2. R.). 164.
25. *R. G. Blumstengel*: Leibniz's Aegyptischer Plan. Gedr. Diss., Leipzig 1869. 62, 64.
26. *G. W. Leibniz*: Politische Schriften. Hrsg. v. Zentralinst. f. Philosophie an der Akademie der Wiss. d. DDR, 1. Bd., 1667–1676, 3. durchgesehene u. ergänzte Aufl., Berlin 1983 (Leibniz, Sämtl. Schriften und briefe, 4. R.), 167. „Als dann wird jenes

Philosophi wunsch wahr werden, der da riethe dass die Menschen nur mit Wölfen und wilden thieren Kriege führen solten, denen noch zur Zeit vor bezähmung die Barbaren und Unglaubigen in etwas zu vergleichen.”

27. *W. Bahner*: Formen, Ideen, Prozesse in den Literaturen der romanischen Völker. Bd. 2, Berlin 1977, 85 és kk.
28. *Leibniz*, Politische Schriften, XXIV., *Blumenstengel*, Aegyptischen Plan, 83.
29. Uo.: 80.
30. *Bahner*, Formen, 107.

(Fordította: Somogyi Gábor)